

به نام پروردگاریکنا

علوم انسانی و مسئله تأثیر اجتماعی

از مجموعه پروژه‌های «طرح جامع اعتلای علوم انسانی»

مقصود فراستخواه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان‌زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶ تلفن: ۸۸۳۱۷۱۹۲

علوم انسانی و مسئله تأثیر اجتماعی

مؤلف: مقصود فراستخواه

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

مدیر تولید و نظارت: سیدمحمدحسین محمدی

ویراستار و صفحه‌آرا: مهدیه دین‌پناه

مسئول فنی: عرفان بهاردوست

چاپ اول: ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: سفیر اردهال

قیمت: ۵۴۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: فراستخواه، مقصود، ۱۳۳۵ -

عنوان و نام پدیدآور: علوم انسانی و مسئله تأثیر اجتماعی/مقصود فراستخواه.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری: ۳۷۱ص.

شابک: 978-622-630464-1

وضعیت فهرست نویسی: فیپا

موضوع: علوم انسانی -- ایران -- جنبه‌های اجتماعی

موضوع: Humanities -- Social aspects -- Iran

موضوع: توسعه اجتماعی -- ایران

موضوع: Community development -- Iran

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افزوده: Institute for Humanities and Cultural Studies

رده بندی کنگره: AZ۷۷۳

رده بندی دیویی: ۰۰۱/۳۰۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۶۳۹۹۱۱۳

فهرست

سخن پژوهشگاه ۷

پیشگفتار مؤلف ۱۳

فصل اول / رشد علم در ایران فریبده شده است.

ماشین تولید مقاله در ایران ۱۷

وجوه بحث‌انگیز رشد علمی ۱۸

وضع علوم انسانی و اجتماعی در رشد علمی ایران ۲۱

تأثیر علوم انسانی؛ مسئله‌ای جهانی و ملی ۳۰

فصل دوم / علوم انسانی بخشی از یک طرح اجتماعی بود.

رسمیت و اصلیت علوم انسانی ۶۱

شرایط امکان علوم انسانی ۶۲

نگاهی به برآمدن علوم انسانی در ایران ۷۰

بذره‌های اولیه در دارالانطباعات ناصری ۷۱

نقش روشن‌فکران حوزه عمومی ۷۳

نهادسازی‌های آکادمیک؛ مدرسه سیاسی، دارالمعلمین، دانشگاه تهران ۷۷

نخستین آموزش‌دهندگان علوم انسانی جدید ۷۹

فصل سوم / مقالات علوم انسانی؛ از اختر تا بخارا

هشت نسل علوم انسانی ۸۴

۴ علوم انسانی و مسئله تأثیر اجتماعی

فصل چهارم / چگونه علوم انسانی جدید به جای معرفت‌های سنتی جدی شدند؟

علوم انسانی چیست؟ ۱۲۱
تحلیل چهارسطحی: پرسناک‌شدن، فورماسیون قدرت، کردار گفتمانی،
اسطوره‌ها ۱۲۳

فصل پنجم / علم در ایران؛ در آسمان و کمتر بر روی زمین

بیداری علمی، ذهن علمی، فرهنگ علمی و سبک زندگی علمی ۱۳۴
ادراک از علم و مشارکت در آن ۱۳۶
وضعیت متناقض‌نمای ما با علم ۱۴۵

فصل ششم / عالمان اثرگذار علوم انسانی در ایران

دو مسیر علوم انسانی و دو سبک کار علمی عمده و متفاوت در ایران ۱۵۷
* مورد مثال نخست؛ داریوش شایگان
شایگان به عنوان یکی از اصحاب علوم انسانی را چگونه می‌توان توضیح داد؟
..... ۱۵۹
ایام و احوال شایگان و بازتاب آن در افکار و آرای او ۱۶۲
* مورد مثال دوم علی شریعتی
علوم انسانی و تمایزجویی در برنامه‌های پژوهشی، آموزشی و ارتباطی ۱۸۰

فصل هفتم / علوم انسانی مقفل و ساکت

* مورد مثال «نراقی» و «مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی ایران»
تأثیر اجتماعی علوم انسانی، جدال بین ارزش‌های ابزاری و ارزش‌های
انتقادی ۱۹۲
موانع بر سر راه اثربخشی مؤسسه ۱۹۳
نمونه‌ای از تحقیقات مهم برای مسئله ایران ۱۹۶
پدیده علم ساکت در ایران ۱۹۷

فهرست ۵

- تحقیقات در قفسهٔ قفل شده ۱۹۸
- محدودیت در انتشار نتایج تحقیقات ۲۰۰
- هشدارهای ناشنیده ماندهٔ تحقیقات ۲۰۱
- آینده‌اندیشی و آینده‌پژوهی در مؤسسه ۲۰۱
- مشکل اصلی آن است که درون خود علوم انسانی لانه کرده است ۲۰۳

فصل هشتم/ بومی‌گرایی در علوم انسانی؛ گفتمانی صحیح و غلط‌انداز (مروری از شادمان تا نراقی)

- خاستگاه گفتمان و مفصل‌بندی آن ۲۰۵
- جهان‌زدگی جدید و مکان‌زدایی در ایران معاصر ۲۰۸
- جریان‌های نظری پنج‌گانه در بومی‌گرایی ایرانی ۲۰۹
- بومی‌گرایی صحیح ۲۱۵
- تأملی در گفتمان بومی‌گرایی و غلط‌اندازی‌هایش ۲۲۰

فصل نهم/ علوم انسانی مهم‌اند، اما...

- وجوهی از اهمیت علوم انسانی برای ایران ۲۲۷
- چرا ارزش‌های بقا بر ما سایه‌انداز شده است؟ ۲۴۸
- با این محدودیت‌ها چه می‌توان کرد؟ ۲۷۲

فصل دهم/ چگالی علوم انسانی و جرم بحرانی آن

- جامعهٔ ایران و علوم انسانی، یک تودهٔ انبوه بحرانی شده است ۲۸۷
- تقلایهای ناتمام علوم انسانی در ایران ۲۹۲
- علوم انسانی را انسانی کنیم، علوم اجتماعی را اجتماعی کنیم ۲۹۶
- * مورد مثال نخست: فلسفه
- چگونه انتزاعی‌ترین رشته مثل فلسفه می‌تواند فوق‌العاده کاربردی باشد؟ ۲۹۸
- فلسفه‌ورزی در زمانهٔ بین‌رشته‌ای ۳۰۶
- * مورد مثال دوم. گفت‌وگوی اصحاب علوم انسانی با همدیگر

۶ علوم انسانی و مسئله تأثیر اجتماعی

- ذکر یک نمونه؛ جامعه‌شناسی و فلسفه ۳۱۲
- دو روایت متفاوت از ایران و از غرب ۳۱۴
- دو درک متفاوت از مناسبات اخلاق و حقوق ۳۲۰
- فضاهای گفت‌وگویی علوم انسانی و برکات آن ۳۲۵

فصل یازدهم / اثربخشی تحقیقات علوم انسانی واصحاب علوم انسانی

- تأثیر پژوهشی دانشمندان علوم انسانی یعنی چه؟ ۳۳۰
- چهار سطح پژوهش علمی در علوم انسانی ۳۳۲
- عوامل مؤثر در تأثیر اجتماعی علوم انسانی ۳۳۴
- ذکر چند شیوه اجرایی برای افزایش اثربخشی علوم انسانی ۳۴۰
- کارراهه آکادمیک و پروفایل‌های علمی ۳۴۲
- تنوعات در تأثیر اجتماعی اصحاب علوم انسانی ۳۴۶
- منابع ۳۵۳

سخن پژوهشگاه

کتاب حاضر یکی از آثار برگرفته از طرح جامع اعتلای علوم انسانی معطوف به پیشرفت کشور است که اکنون به محضر ارباب معرفت تقدیم می‌گردد.

طرح جامع اعتلا مجموعه پروژه‌هایی به هم پیوسته و مسئله‌محور است که بر مبنای منشور پژوهشگاه در سال‌های اخیر مبنی بر درپیش گرفتن رهیافت بومی و کاربردی‌سازی علوم انسانی شکل گرفته و بر پایه خردجمعی و تعاطی افکار خبرگان، نخست طی یک سال و نیم، از گذرگاه انجام فاز مطالعاتی و تدوین RFP عبور کرده سپس وارد اجرای طرح‌ها شده است.

این طرح کلان بر پایه این منطق شکل گرفت که برای بومی‌سازی و کاربردی‌سازی علوم انسانی لازم است سه مقوله مهم به صورت متمایز کاویده شوند و نهایتاً از همه طرح‌ها تلفیق صورت گیرد.

۱. مبانی و ریشه‌های علوم انسانی جدید ارزیابی و نقد شوند. (کارگروه مبانی)

۲. قلمرو و فرایند شکل‌گیری و سیر تاریخ ورود و استقرار این رشته‌ها در ایران نظر افکننده شود و نقد گردد. (کارگروه بازشناسی انتقادی و تاریخ)

۳. شیوه‌ها و مظاهر کاربست آن‌ها و تعامل این رشته‌ها با جامعه ایران در چرخه ارزیابی و تحلیل قرار گیرد. (کارگروه کاربست)

از گذرگاه این کندوکاوها، اتصال یا عدم پیوند آن با گنجینه‌های میراثی و تناسب یا تغایر احتمالی آن‌ها نسبت به نیازهای جامعه امروز روشن می‌شود. از سوی دیگر، این طرح‌ها با تکیه بر میراث‌های فرهنگ بومی و دینی و با پشتوانه بهره‌گیری از مطالعات جهانی و ملی و به صورت شبکه برنامه محصول‌گرا و هم‌افزایانه شکل یافته‌اند و با رویکرد بین‌رشته‌ای و با مشارکت محققان توانای پژوهشگاه و صاحب‌نظران سرآمد سطح ملی تدوین شده‌اند.

امید می‌رود با انجام این طرح‌ها یکی از آرمان‌های انقلاب اسلامی مبنی بر استقلال فکری و رهنمودهای حضرت امام خمینی و مقام معظم رهبری در این باره پی‌جویی شود. طرح‌های اعتلا برای تحقق هدف یادشده با رویکرد ایجاد پیوند میان نظریه و عمل، می‌کوشد تا اثربخشی و سودمندی علوم انسانی را معطوف به پیشرفت کشور مبنی بر مؤلفه‌های بومی‌گرایی متعین نماید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در مسیر تحقق بخش‌هایی از اسناد بالادستی و پی‌جویی مأموریت ویژه هیئت‌امنا و با مساعدت سازمان برنامه و بودجه، طرح اعتلا را برای استقرار عینی شبکه نخبگانی علوم انسانی کشور طراحی کرده و به اجرا درآورده است.

پژوهشگاه به فضل الهی در نظر دارد به تدریج پس از انتشار مجلدات حاضر در این مرحله و هم‌زمان با متنوع‌سازی نشر محصولات طرح‌ها (از طریق گزارش‌های راهبردی، توصیه‌های سیاسی، گزارش‌های علمی ملی، بسته‌های خدمات تخصصی و مشاوره‌ای، جستارهای علمی و فنی، مقاله‌های علمی - پژوهشی، علمی - تخصصی، هم‌اندیشی‌های نخبگانی و سخنرانی‌های علمی و...) مابقی نتایج پژوهش‌ها را نیز به صورت کتاب آماده نشر سازد.

سخن پژوهشگاه ۹

اصولاً یکی از شاخص‌های مهم که می‌تواند نشانه توفیق یک نهاد پژوهشی، به‌ویژه در قلمرو علوم انسانی باشد، اجرای طرح‌های شاخص، هم‌گرا، مسئله‌مند و ناظر به چالش‌های اجتماعی و اثرگذار در عرصه سیاست‌گذاری‌هاست که بتواند در شرایط کنونی در حقیقت مؤسسه پژوهشی را به جرگه نسل چهارم نهادهای علمی وارد سازد. تعریف و اجرای طرح اعتلا به همین منظور در مسیر تحقق قسمتی از چشم‌انداز و مأموریت روشن پژوهشگاه، مندرج در برنامه توسعه راهبردی آن، به‌شمار می‌آید که برای نخستین بار در تاریخ پژوهشگاه برنامه توسعه تعریف و اجرا شده است و بخشی از دستاوردهای آن کتاب‌های مجموعه طرح‌های اعتلای علوم انسانی است.

در فرایند تعریف و اجرای طرح جامع اعتلا، به لطف الهی، فرصت ارتقای کیفیت علمی طرح‌ها و توانمندسازی و تقویت زیرساخت‌ها در پژوهشگاه دوچندان شده است، چنان‌که طی این سال‌ها و به موازات اجرای این طرح کلان، مشارکت بالنده تعداد کثیری از اعضای محترم هیئت علمی در اجرای طرح مذکور و رسیدن تولید سرانته علم به رشد بیش از دو برابری و رشد بیش از پنج برابری نقد متون دانشگاهی و رشد فزاینده تولید و نشر مقالات و جستارهای انتقادی و انتشار فصل‌نامه‌های با کیفیت پژوهشی، برنده شدن سه سال پیاپی در جشنواره نقد سال و برگزیده شدن مکرر در جشنواره بین‌المللی فارابی و ده‌ها جشنواره ملی دیگر، صعود بیش از چهارصد پله‌ای پرتال در رده‌بندی جهانی الکسا، تأسیس قطب علمی، ارائه نظریه علوم انسانی در سطح ملی و رشد چشمگیر فعالیت‌های حوزه ترویجی‌سازی علم و تحقق شبکه نخبگانی سه‌هزار نفره متشکل از استادان صاحب‌نظر از سراسر کشور، شواهدی از این ظرفیت‌سازی و ارتقای توانمندی به‌شمار می‌آید.

بدیهی است با همهٔ مزیت‌های این مجموعه طرح‌ها و آثار، بخش‌هایی از این کتاب‌ها خالی از خلل و عاری از کاستی نباشد، یقیناً اهل نظر با نقد ناصحانه و راهنمایی‌های راهگشای ایجابی خود پژوهشگاه را برای قوام و مایه‌وری بیشتر این آثار در چاپ‌های بعدی مدد خواهند رساند.

در پایان، ضمن سپاسگزاری به درگاه حق تعالی و ابراز مسرت از پی‌جویی دغدغهٔ استاد زنده‌یاد دکتر صادق آیینه‌وند (ره) در منشور ایشان مبنی بر «اتصال به ریشهٔ انطباق با زمان» یادآور می‌شود این مجموعه مرهون حمایت وزیران محترم جناب دکتر فرجی‌دانا، دکتر فرهادی و دکتر غلامی و اعضای محترم هیئت محترم امنا و سازمان برنامه و بودجه و نمایندگان محترم ذی‌ربط مجلس شورای اسلامی از یک‌سو و اهتمام همهٔ همکاران طرح جامع اعتلا، شامل اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشگاه، کمیتهٔ علمی طرح اعتلا، جانشین رئیس و رئیس دبیرخانهٔ طرح اعتلا، مجریان محترم طرح‌ها، مدیران کارگروه‌ها، شورای مشاوران، اعضای محترم کارگروه‌های تخصصی و کلیهٔ محققان و ناظران علمی و داوران طرح‌های پژوهشی و کارشناسان از سوی دیگر است. لذا سزاوار به نظر می‌رسد سپاسگزار همهٔ آنان باشیم؛ به‌ویژه جناب آقای دکتر سیدمحمدرضا امیری طهرانی‌زاده، سرکار خانم دکتر طاهره کمالی‌زاده، جناب آقای دکتر یحیی فوزی، جناب آقای دکتر علیرضا ملایی‌توانی، جناب آقای دکتر مهدی معین‌زاده، جناب آقای دکتر عبدالرحمن حسنی‌فر، جناب آقای دکتر حمید تنکابنی، جناب آقای مهندس فرامرز حق‌شناس، جناب آقای دکتر فرهاد زیویار، جناب آقای دکتر عباس خلجی، جناب آقای دکتر عبدالله قنبرلو، جناب آقای دکتر سیدمحمدرحیم ربانی‌زاده، جناب آقای دکتر سیدسجاد علم‌الهدی، جناب آقای دکتر سیدمحسن علوی‌پور، جناب آقای محمدعلی مینایی، جناب

آقای بهرنگ ذوالفقاری و تمامی اعضای محترم شورای دبیرخانه و مشاوران و کارشناسان محترم طرح. همچنین باید از جناب آقای دکتر یدالله رفیعی مدیر محترم نشر و همه همکاران گرامی ایشان در انتشارات پژوهشگاه تشکر کنم. اگرچه بزرگان و مفاخر و اعضای معزز هیئت علمی فراوان دیگری در بخش‌های گوناگون و در مراحل مختلف مدرسان بودند که ذکر نام این شخصیت‌ها و محققان، که بیش از صد تن را شامل می‌شود، متأسفانه در این مجال اندک میسر نیست.

امید می‌رود به لطف خداوند این حرکت فرخنده پژوهشی و علمی بتواند ضمن تقویت اثربخشی علوم انسانی و پیوند پژوهش و اجرا در کشور، راهگشای بهره‌برداری بیشتر از ظرفیت‌های علوم انسانی به‌شمار آید و انتشار مجلدات بعدی گزارش‌های طرح اعتلا گامی در مسیر پیشرفت و بالندگی ایران اسلامی باشد.

حسینعلی قبادی

رئیس پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

و

رئیس طرح اعتلای علوم انسانی معطوف به پیشرفت کشور

پیشگفتار

کیفیت، کارآمدی و تأثیر علوم انسانی دانشگاه‌ها محل مناقشه قرار گرفته است. انتقاد می‌شود که علوم انسانی به‌رغم رشد و گسترش کمی در طی چند دهه گذشته خصوصاً بعد از انقلاب اسلامی و با وجود انبوهی از انواع رشته‌ها و دوره‌ها نتوانسته است در حل مسائل بومی و توسعه ملی چندان گره‌گشا و اثربخش باشد. گفته می‌شود برنامه‌های آموزشی و تحقیقات علوم انسانی، با وجود صرف هزینه‌های هنگفت، عملاً از ارائه راهکارها و شیوه‌های مؤثر کاربردی برای رفع مشکلات ذهنی و روحی و اخلاقی و اقسام مختلف نابسامانی‌های اجتماعی درمانده شده‌اند. افزایش دانش‌آموختگان و مدارک تحصیلی و کتب و مقالات و پژوهش‌های علوم انسانی در عمل نتوانسته است برای افزایش رفاه اجتماعی و کیفیت زندگی و گره‌گشایی از معضلات موجود کشور در ابعاد مختلف کاری انجام دهد.

علوم انسانی یعنی نصف جمعیت دانشجویی ما. انبوهی که هر روز به کلاس‌های درس می‌روند و با برنامه‌های آموزشی و درسی علوم انسانی سروکار دارند. بیش از نصف نشریات علمی غیرپزشکی و بیش از ۴۰ درصد کل نشریات علمی ما متعلق به علوم انسانی است. چند صد هزار پایان‌نامه و رساله در این حوزه کار می‌شود. آینده ایران تحت‌تأثیر دانش‌آموختگان رو به تزاید علوم انسانی خواهد بود که عهده‌دار مشاغل مختلف تخصصی کشور می‌شوند و در اداره امور آینده ایران بسته به نحوه تعلیم و تربیتی که در علوم انسانی شده‌اند نقش‌آفرینی خواهند کرد.

اگر اختلافاتی داریم عمدتاً از علوم انسانی برمی‌خیزد و اگر قرار است توافقی بشود باز موکول به علوم انسانی است. هم‌اکنون بیشتر مناظرات و مناقشات کنونی کشور ما در باب دین، اندیشه، اخلاق، فرهنگ، سیاست، امنیت، سبک زندگی، دیپلماسی، هویت، ارتباطات، حکمرانی، اقتصاد و حقوق گروه‌های اجتماعی و بسیاری از گفتمان‌های مهم دیگر به علوم انسانی ارجاع می‌شوند.

سازمان‌های ما چگونه کار می‌کنند و اقتصاد و سیاست و فرهنگ ما چه وضعی دارد؟ این نیز از بسیاری جهات موکول به علوم انسانی است! نحوه اداره سازمان‌ها و فعالیت کسب‌وکارها، راهبرد دستگاه‌ها و آینده خدمات و کالاها در ایران و بلکه مسیر زندگی عمومی و نظم اجتماعی و اخلاق و تربیت و شخصیت ملی منوط به عملکرد علوم انسانی است. موضوع بسیاری از آنچه در رسانه‌ها بحث می‌شود به‌نحوی با علوم انسانی ارتباط دارد.

کتاب حاضر در پی فهم بیشتری در باب تأثیر اجتماعی «علوم انسانی و اجتماعی» در توسعه جامعه ایران است. پرسش از کارایی و اثربخشی اجتماعی این علوم است. برای پی‌جویی موضوع، نویسنده ضمن تأمل مجدد در مطالعات پیشین خود طی بیش از دو دهه اخیر، مصاحبه‌هایی نیز با تعدادی از خبره‌های موضوع، اعضای هیئت‌علمی، ذی‌نفعان اجتماعی علوم انسانی، مدیران دانشگاهی، سیاست‌گذاران، دانش‌آموختگان و اعضای انجمن‌های تخصصی داشته است و در همین جا از همه آن‌ها سپاسگزاری می‌شود. حاصل کار در کتاب حاضر فراهم آمده و تقدیم اهل نظر و منتقدان می‌شود.

لازم است از دکتر هادی خانیکی به خاطر نظارت علمی بر پروژه و ملاحظات شریف در طول کار تشکر کنم و نیز از دکتر حسینعلی قبادی رئیس محترم پژوهشگاه و دکتر یحیی فوزی رئیس محترم طرح و دکتر

پیشگفتار مؤلف ۱۵

عبدالرحمان حسنی فر مسئول محترم کارگروه به خاطر حمایت‌های علمی و ملاحظات مفیدشان سپاسگزاری کنم و همچنین از دکتر نعمت‌الله فاضلی که همواره از افکار بلند و انتقادی و افق‌گشایی‌هایشان بهره گرفته‌ام و در خصوص این سیاه مشق نیز به عنوان داور از عنایت و افاضاتشان بهره‌مند بودم، نیز دکتر علیرضا ملایی توانی و دکتر محمدرضا آهنچیان که دیدگاه‌ها و ملاحظات سودمند افزونی مبذول کردند و از جناب آقای درویشی در بخش اداری طرح اعتلا، همچنین همکاران محترم انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دکتر رفیعی مدیریت محترم، جناب آقای سیدمحمدحسین محمدی معاونت محترم و جناب آقای فرهادی در پیگیری‌های جدی پیشبرد درست امور علمی این تحقیق و سرکار خانم مهدیه دین‌پناه ویراستار محترم صمیمانه ممنونم. به امید نقد ناقدان.

مقصود فراستخواه

فصل اول

رشد علم در ایران فریبنده شده است.

ماشین تولید مقاله در ایران

نماگرهای غرورآمیز رشد علمی در ایران به همراه شواهد نگران‌کننده آن به یک پارادوکس تبدیل شده است؛ نشانه‌های تناقض در آن دیده می‌شود. ایران کشوری است با ۵۰ هزار مقاله علمی که در طی بیست سال، ۵۰ برابر شده و نرخ رشد آن از کشورهایی با روند توسعه پرشتاب همچون چین و کره و ترکیه گوی سبقت ربوده است. نزدیک به ۱۸۰۰ مجله، غالباً به صورت فصل‌نامه، همچنان سالانه انبوهی از مقاله‌ها را به آرشیو دانش ایرانی می‌افزاید. مقالاتی که چند میلیون استناد خورده است. ۲۰ درصد مقالات علمی ایرانیان با یک نویسنده همکار بین‌المللی نوشته شده است. سهم ایران از دانش انسانی و اجتماعی جهان برحسب انتشارات مقالات از حدود ۰٫۴ درصد در ۱۳۹۱ به ۰٫۷ درصد در ۱۳۹۷ افزایش یافته است. دور تندی است: «منتشر کن یا مضمحل شو!» اما حاصل چیست؟ ماشین عظیمی که گردش مالی سالانه بالای ۱۰۰۰ میلیارد تومان در پشت آن قرار دارد و سوختش با ۸۰۰ هزار دانشجوی تحصیلات تکمیلی به علاوه بیش از ۸۰ هزار هیئت علمی تأمین می‌شود، مدل کارخانه‌ای آن «تولید اتوماسیونی مقاله به شیوه دانشجوی - استاد» است (دانشجو می‌نویسد و استاد می‌بیند). چرخ‌دنده‌هایش آیین‌نامه‌هایی است

که مقاله می‌شمارد و مدرک می‌دهد، دوباره می‌شمارد و مرتبه علمی می‌دهد، باز می‌شمارد و رتبه تعیین می‌کند و بار دیگر همچنان اسطوره شمارش، شمارش و باز هم شمارش. گاهی حتی آثاری از فساد سیستماتیک در کار تولید و انتشار این مقالات رخنه می‌کند. اما یک چیز همچنان در هاله ابهام مانده است: تأثیر اجتماعی این مقالات چیست؟ چه کمکی به ترویج دانش و آگاهی ملی ایرانیان می‌کند؟ چه مددی به عمل و زندگی روزمره مردم در گوشه و کنار مناطق کشور و توسعه پایدار این سرزمین می‌رساند؟ چه ارزش افزوده ملی به دست می‌دهد؟ مقالات علوم انسانی و اجتماعی در این میان کجای قضیه‌اند؟

وجوه بحث‌انگیز رشد علمی

کیفیت پژوهش‌های علمی و به‌ویژه تأثیر اجتماعی آن در ایران بسیار بحث‌انگیز است و از این جهت در رتبه‌های پایین جهانی قرار داریم. مقاله یکی از مهم‌ترین آثار «خلق دانش» به شمار می‌آید و در آن طی دو دهه گذشته رشد چشمگیری در روند عملکرد ملی مشاهده می‌شود، اما موضوع اصلاً به این سادگی‌ها نیست. به‌طور کلی مسئله ایران این است که از یک سو تغییراتی مهم در سطح جامعه اتفاق می‌افتد و از سوی دیگر این تغییرات نامتجانس، ناهمگن و تناقض‌آمیز هستند و از یک‌پارچگی، تقارن و هم‌افزایی لازم برخوردار نیستند؛ بخشی از تغییرات با بخشی دیگر می‌ستیزند و در نتیجه به یک «جرم بحرانی»^۱ تبدیل می‌شوند.

از طرفی رشد کمی بسیار غروربرانگیزی در تعداد مقالات علمی به‌عنوان یک نشانه‌شناسی از تحولات ایران از حیث افزایش آموزش‌های دانشگاهی، دانشجویان تحصیلات تکمیلی، پایان‌نامه‌ها، رساله‌های دکتری و مقالات مستخرجه و به‌چاپ‌رسیده از حاصل جمع آن‌ها می‌بینیم که در

1. Critical Mass

رشد علم در ایران فریبنده شده است ۱۹

نشریات علمی، پژوهشی و مستندشده داخل و خارج طی دو دهه گذشته انتشار یافته‌اند و مورد استناد قرار گرفته‌اند. از طرف دیگر در این تغییرات که عمدتاً به صورت نمونه‌ای مفرط از پارادایم «منتشر کن یا مضمحل شو!»^۱ خود را نشان می‌دهند، تردیدهایی جدی وجود دارد؛ تردید در کیفیت آن‌ها به‌ویژه اثربخشی اجتماعی آن‌ها و احیاناً برخی شواهدی که آن‌ها را در مظان انواع فسادهای علمی و کژکارکردی‌ها قرار می‌دهد.

بدین ترتیب در داستان علم در ایران تغییرات مثبت و منفی به هم آمیخته‌اند و از یک پارچگی لازم برخوردار نیستند. به گونه‌ای که اصلاً نمی‌توان با اطمینان کافی از یک توسعه متوازن، اساسی، درون‌زا و پایدار علمی در ایران سخن گفت. برای آزمون کیفیت یک عملکرد، انواع راه‌ها وجود دارد. یک راه نیز مقایسه آن‌ها با عملکرد گذشته است. در این مقاله هشت نسل مقالات اصیل علوم انسانی و اجتماعی که طی دو سده گذشته تا به امروز از/ختر تا بخارا به چاپ رسیده است مبنایی برای نقد انبوهه جاری مقالاتی رسمی! قرار می‌گیرد که در مجلاتی با عنوان علمی پی‌درپی منتشر می‌شوند.

به جهتی می‌توان از یک دورخیز علمی در ایران سخن گفت که طی ۲۰ سال از ۱۹۹۷ تا ۲۰۱۸، تعداد مقالات علمی از ۱۰۰۰ مقاله به ۵۰ هزار مقاله رسیده است. یعنی ۵۰ برابر شده است و نرخ رشد آن حتی کشورهای با روند توسعه سریع مثل چین و کره جنوبی و ترکیه را نیز پشت سر گذاشته است. به نحوی که سهم جهانی ما در دانش، از ۰/۱ درصد به ۲/۶ درصد ارتقا یافته است^۲ (Azadi et al, 2019). همان‌طور

1. extreme example of the "Publish or Perish" paradigm

۲. ایران یک درصد از جمعیت جهان را در خود جای داده است ولی ۲/۶ درصد دانش جهانی را البته به حساب انتشار مقاله، تولید میکند.

۲۰ علوم انسانی و مسئله تأثیر اجتماعی

که در جدول ۱.۱ مشاهده می‌کنیم بیشترین فراوانی این ۵۰ هزار مقاله به حوزه علوم پایه (۴۰ درصد) و سپس به دو حوزه پزشکی و فنی مهندسی، (هر کدام ۲۲ درصد)، بعد از آن حوزه کشاورزی و علوم محیطی (۱۰ درصد) و نهایتاً علوم انسانی و اجتماعی (۵ درصد) تعلق دارند.

جدول ۱.۱ نگاهی به شاخص‌های رشد کمی علم در ایران

رشد مقالات علمی در ایران از ۱۳۷۶ تا ۱۳۹۷					
شاخص		۱۳۷۶		۱۳۹۷	
تعداد		۱۰۰۰		۵۰۰۰۰	
درصد از جهان		۰٫۱		۲٫۶	
توزیع در گروه‌های مختلف (درصد)	پایه	پزشکی	فنی و مهندسی	کشاورزی، علوم محیطی	علوم انسانی، اجتماعی
	۴۱	۲۲	۲۲	۱۰	۵

تهیه شده توسط نویسنده و برگرفته از داده‌های Azadi et al, 2019

این رشد با افزایش استناد علمی و حتی همکاری‌های علمی بین‌المللی نیز تا حدودی همراه بود. به نحوی که طبق جدول ۲.۱ حدود ۲۰ درصد مقالات یادشده با یک نویسنده بین‌المللی به صورت مشترک تهیه و منتشر شده‌اند. نزدیک به ۴٫۵ میلیون (۴,۴۰۰,۰۰۰) استناد علمی به مجموع آن‌ها صورت گرفته است. به طور متوسط بیش از ۱۰ استناد به هر مقاله علمی ایرانیان انجام پذیرفته است و از این میان به آن دسته از مقالات ایرانیان که نویسنده همکار بین‌المللی مسئول مکاتبات داشت نزدیک به ۲۰ مورد استناد شده است (Azadi et al, 2019).